

Tarihsel Gerçeklik ve Edebî Karakter

Afak Yusufly *

*Unutmadık Karabağ'da
Kaçar'ın karşısında
Lale gibi sallanan
Kanlı kanlı başları'.*
(M. Müşfik)

Tarihsel konuları ele alırken uygulanan iki eğilim vardır: Yazar, prototiplere başvurmadan çevreyi canlandırır veya tarihsel gerçekliği prototiplerle yansıtmaya çalışır. Sadece deneyimi yapılabilir, çünkü her iki eğilim aslında gerçeklikten daha çok, yazarın bu gerçeğe olan tutumuna bağlıdır.

Hem Batı hem de Doğu edebiyatında tarihsel gerçekliğin edebi eserde tanımlanması ve yorumlanması, mevcut ortamdaki küresel olaylar gerçekleştiğinde esasen geçmişe müracaatla önceki dönemlerde varolan, toplumu değiştiren olayların metaforik animasyonu ile karakterize edilmektedir.

Yaşadığı tarihî dönemde savaşa ve çatışmaya karşı çıkmak isteyen Nizâmî-i Gencevî, İskender karakterini ele alır ve kendinin de söylediği gibi kendi hayalindeki, aslında gerçekte olmayan İskender'i yaratmış olur. Nizâmî-i tarafından yaratılan İskender'le tarihsel İskender arasında büyük tutarsızlıklar ve eşitsizlikler var fakat "kendi" İskender'ini yaratırken çevreye karşı protesto gösterisini dile getirdiği için kimse şairi suçlayamaz. Tamamen farklı dönemlerde yaşayan Albert Camus'nun *Veba (La Peste)* ve Erich Maria Remarque'ın *Zafer Takı* romanları, aynı tarihî dönemi, İkinci Dünya Savaşı'nın insan hayatındaki rolünü, toplumun farklı çevrelerine etkisini, muhiti ve yazarın bu muhite olan tutumunu yansıtmaktadır. Her iki eseri birleştiren ortak bir özellik, toplumun umutsuzluğunu yansıtmamanın yanı sıra bu duruma itirazda bulunan kuvvetleri göstermek, kötülükle mücadelenin teşekkül sürecini değerlendirmektir.

* Doç. Dr., Gence Devlet Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, Azerbaycan Edebiyatı Anabilim Dalı, Gence/AZERBAIJAN, yusifli.afaq@mail.ru ORCID: 0000-0001-8621-850X

1 Mikail Müşfik, *Seçilmiş Eserleri*, C I, Bakü 1973, s. 216.

Ünlü çağdaş yazarlardan biri olan Paulo Coelho'nun, *Beşinci Dağ* romanında aslında tarihsel kişiliği olan roman kahramanının "Allah'la mücadelesi" yani kaderin ötesine geçerek sonunda kaderini yeniden yazan bir insanın hayat hikayesi anlatılır. Yazar, eserinde çok eski zamanları yansıtsa da aslında çağdaş toplumun durumundan ve modern insanın mücadele dolu yaşamından bahseder. Prototipler ya da yalnızca çevreyi yansıtan eserler tarihsel bir gerçeklik fotoğrafı olamaz ve olmaması gerektiği açıktır. Maupassant'ın yazdığı gibi: "Yazar basit bir hayat fotoğrafı çizmeye çalışmaz, daha eksiksiz, cazip ve çekici bir fotoğraf yaratmaya çalışır"².

Azerbaycan edebiyatı, farklı zamanlarda tarihsel konulara ilginin artmasını yansıtan eserler bakımından zengindir. Ancak, Azerbaycan edebiyatında tarihsel motiflerin konu edinmenin en sıcak döneminin 1900'ler ve 1920'ler olduğunu ve aslında bu dönemin etkisiyle ortaya çıkan eserlerin 1930 ve 1950 yıllarında daha zengin olduğunu kaydetmemiz gerekiyor.

Ülkemizin tarihinin kırılma, kendini kavrayış, ikiye parçalanmış tarihimizin ve topraklarımızın başlangıcı olarak algılanan, 1795. yılından 1813. yılının meşum Şubat ayında "tamamlanarak" yeni trajedileri ortaya çıkaran korkunç tarihi olaylar ilk önce ünlü "Karabağnameler" in konusuna dönüştü. Ardından tarihsel trajedimizin köklerini araştırmaya çalışan yazarlarımız, bu konuda Kaçar ve onun temsil ettiği ideolojinin araştırılması konusu üzerine onlarca eser kaleme alındı. A. Hüseyinzâde, A. Hagverdiyev, Y.V. Çemenzemenli, A. Cavad, S. Vurgun, Y. Samedoğlu büyük yetenek ve kalp acısıyla eserlerinde Gacar fenomenini, onu ortaya çıkaran ve yaşatan muhiti anlamağa ve anlatmağa çalışmışlar. Bu eserlerden bazıları kabul görüldü, bazıları gölgede kaldı, bazıları ise "yerle bir" etmeğe çalıştılar. Bu konuyu aşamalı olarak açıklamaya çalışacağız, fakat A. Hüseyinzâde'nin *Siyâset u Furûset* eserinin "Kaçar" bölümünü okumadan bu konu üzerine konuşmak gülünç.

Şunu kaydetmem gerekir ki ben, A. Hüseyinzâde'nin yazılarını bir aksiyom olarak kabul etmek ve yaymak niyetinde değilim. Büyük fikir fedaisi olan A. Hüseyinzâde'nin buna gerçekten ihtiyacı olmadığını da biliyorum. A. Hüseyinzâde, *Siyâset u Furûset* adlı eserinin başına oldukça şeffaf bir başlangıç yapar:

"Her senenin hitamında, gazetelerin geriyedönük bakışları inceleme alışkanlığı var. Ben de, geçen sene gördüğümüz ve duyduğumuz şeyleri özetlemek isterim. Bu

2 Ги де Мопассан, Предисловие к роману, *Пьер и Жан*, "Литературные манифесты французских реалистов", (1935), с. 133.

çok uzun bir olay olmuş, okurlarımızı boşuna yoracağımdan, yalnızca senenin son ayları, özellikle de, "Füyuzat" dergisinin geçici olarak kapatıldığı zamandan berini anlatmakla yetineceğim."³

Bu sözleri edebî priyom olarak kabul etmeliyiz, çünkü çalışmanın kapsadığı konuların kapsamının bir yıl, bir yüzyıla hatta bin yıl ile sınırlı olmadığını görüyoruz. Alçak gönüllülükle "özet" olarak nitelendirdiği bu çalışmada Hüseyinzâde, Doğu ve Avrupa tarihindeki tüm önemli konulara değinir, konuşulan sosyal, tarihsel, edebî, politik süreçleri derinlemesine analiz eder ve özetler. Henüz A. Hüseyinzâde'nin "gerici" ve "muhafazakâr" romantik eğiliminin temsilcisi olarak bilindiği dönemlerde, özellikle de 20. yüzyılın 80'inde Aziz Mirahmadov, bu eseri "*büyük hacimli, dolgun içerikli felsefi bilimsel inceleme*"⁴ olarak tanımlar.

Yaşadığı tarihsel zaman kesimini göz önüne aldığımızda A. Hüseyinzâde'nin, kendi muhitini kıyaslamak ve burada gerçekleşen olayların daha derin sosyo-politik kökenlerini arama isteğinde bulunmak, geçmiş tarihi idealleştirmeyi amaçlamaz. Kanaatimizce, eserin simgesel karakterleri ona romantik denmesine esas vermez ve Hüseyinzâde sadece yaşadığı, mevcut ortamı değerlendirmek için tarihsel geçmişte benzer durumları arar, pek çok tarihi ve efsanevi kişileri eserine konu edinir. Herhangi bir eserin tarihsel gerçeklerini değerlendirmek için diğer kaynaklardan edindiğimiz bilgilere atıfta bulunuruz ve bu zaman yazarın eserine yansıttığı tarihsel, edebî ve siyasal süreçlerin, bilgilerimizle aynı olduğu talebinde bulunamayız. Doğrulanmamak için, A. Hüseyinzâde bazen tarihsel karakterleri bizim tanımadığımız yönlerden ele alır fakat bilinen işaret ve ayrıntularla sunar. Yazar, yarattığı tarihsel karakterleriyle sürekli olarak konuşma yapmakta ve aslında onun yaptığı diyalog ve sorular verebileceğimiz kendi sorularımıza benzer. Lessing, *Hamburg Dramaturjisi*'nde şunları not etmekte: "*Edebi karakterin herhangi bir davranışı bizi başka türlü yapamayacağımızı kabul etmeye zorlar.*"⁵

Siyâset u Furûset'in 1. ve 8. bölümleri kısa bir girişin hemen ardından Rusya Başbakanı Pryshkevich'in İran'a yaptığı hayalî yolculuğuyla başlar. Birçok siyasal argümana, tarihsel olaya ve hatta periyodik basın özgürlüğüne değinilen eserde İran ve Azerbaycan tarihi genel olarak gözden geçirilerek değerlendirilmektedir. Periyodik basını tahlil ederken Hüseyinzâde, "*Molla.Nasreddin'in böyle tasvirler yaparken aciz kalacağı*"⁶ meselelere değindiğinde, İran tarihini açıklamaya başlamadan,

3 Hüseyinzâde A., *Seçilmiş Eserleri*, "Doğu Batı", Bakü 2007, s. 274.

4 Aziz Mirahmadov, *Fikrin Kervanı*, Bakü 1984, s. 74.

5 Готхольд Эфраим Лессинг, *Гамбургская драматургия*, 1936, s. xxx.

6 Hüseyinzâde Ali Turan, 2007, s. 299.

ünlü Hüsrev ve Şirin efsanesini hatırlatarak efsanevi ve tarihî hanedanlıkları değerlendirmektedir.

9. ve 10. bölümler Teymûriler'e, 11. bölüm, Safevi Harekâtı ve Şah İsmail'e, 12. bölüm Nadir Şah'a ayrılmıştır. İşte bu bölümde, Nadir Şah'ın değerlendirmesinden çok, N. Narimanov'un *Nadir Şah* trajedisi ele alınmaktadır. Bu bölüm üç kısma ayrılmış, Nadir Şah'ın edebî karakteri üç farklı karakter olarak sunulmuştur. *Nadir Şah* tiyatrosunun başarısını kaydeden, *Siyâset u Furûset* eserinin kahramanları Fezlullah ve Keyumser'in diliyle "*Suç dediğin tiyatroda bir aynadır*"⁷ diye haykıran Hüseyinzâde Azerbaycan tarihinin diğer sayfalarını sahnede görmek isteyen Şeyh Fazlullah'a, Abdurrahim Bey Hagverdiyev'in *Ağa Muhammed Şah Gacar* trajedisini seyretmek teklifinde bulunur.

13. 14. ve 15. bölümler Kaçarlara ayrılmıştır. 16. ve 18. bölümlerde Feteli Şah'ın değerlendirilmesi yer alır. 18. ve 19. bölümlerde esasen Abbas Mirza ve Gülistan Antlaşması'nın yaptığı taarruzlar ele alınmaktadır. Şehit-i Azadi Said Salih'e ithaf edilen 20. bölümden itibaren modern İran tarihi, daha doğrusu Nasreddin Şah dönemindeki sosyo-politik olaylar incelenmektedir.

Siyâset u Furûset eserinin 30. bölümünden, sadece ikisine özel olarak isim verilmiştir. 9. bölüme "Teymurnâme", 13. bölüme "Kaçarlar" denir. Her iki bölümde de Doğu'nun, özellikle de İran ve Azerbaycan'ın kanlı tarihinin nedenleri konusunda gerçek soruşturmalar yapılmakta, bugün de bu polemiğin sonuçları araştırılmaktadır.

"Kaçarlar" bölümü şiirsel tasvirlerle başlar. İlk önce, şairlerin sonsuz sembollerinden biri olan, sevgilinin gözlerine benzeyen nergisler etrafı sarar, fidelerin arasında bir bülbül öter. Bu güzel sahne Fazlullah'ın nergislerden birine dokunmasıyla bozulur. Keyumser'in haberdarlık yapması Fazlullah'ı korkutur. Bu "kanlı nergisler", Nadir Şah'dan sonra İran'daki Afşar, Bahtiyar, Safeviya, Zand ve Kaçar Hanedanlıkları uğrunda yapılan mücadelelerde çıkarılan gözlerdir. "*En çok göz çıkaran Ağa Muhammed Han Kaçar olmuştur.*"⁸

Kaçar'ın iktidar uğrunda mücadelesinde en korkunç yöntemleri kullanması, A. Hüseyinzâde için sadece mevcut tarihi dönemin trajedisi değil, aynı zamanda bu trajedinin sonraki yüzyıllara kadar sürecek dezavantajydı. "Mil" korkusuyla cehaletin gelişimi, aynı zamanda aydınlanma sisteminin çöküşü ve aslında

7 *Age.*, s. 336.

8 *Age.*, s. 337.

aydınlanma yoksunluğuyla gözleri açma ihtiyacı eksikliği, büyük düşünürün en acı, en ağırlı kanaatleriydi. Aslında, Doğu egemenlik felsefesini kurmak için değil, dağıtarak egemenliğini korumak savaşını fâşetmek, sadece "Kaçarlar" bölümünün değil, aynı zamanda *Siyâset u Furûset* eserinin de ana fikriydi. Söylenen herhangi bir kelime bu ideolojinin gelişmesine hizmet etmekte. A. Hüseyinzâde, tarihsel Kaçar'dan uzaklaşarak, yaşadığı dönemin "Ali-Kaçar" politikasına karşı isyan eder:

- Muhammedali Şah bir mirasçı olarak Ağa Muhammed Şah Kaçar'ın kılıçla kurduğu hakimiyetiyle gurur duysa da bu egemenlik "mil"le, yani zulüm ve istibdatla kazanılmıştır.
- Dünya tarihini iyi bilen Hüseyinzâde, ülkedeki adalete ve ülke sınırlarının ötesine taşıyan şöhret ve şevkete hizmet ettiği süreçte kılıç yönetiminin kabul edilebilir olduğuna inanmaktadır. Yazara göre, dünya tarihinde zulüm ve istibdatla kurulan herhangi bir devlete rastlamak imkansız. Bismark'ın politikasıyla küçük devletlere parçalanmış Almanya'yı İmparatorluğa dönüştüren bu tarihî şahsiyetin kelimelerine atıfta bulunan Hüseyinzâde, özellikle dünyanın her yerinde özgürlük ve hürriyet fikirlerinin oluştuğu dönemde iktidarın kılıç, kölelik ve baskı üzerine kurulamayacağını düşünür.
- A. Hüseyinzâde'ye göre demokratik gelişim, "gözlerin açılmasına" bağlıdır. Etraftakiler, İranlıların hakimiyetlerini çok sevdiği için devrim yoluyla değiştirmek istemediklerini ispatlamaya çalışırlar. Fakat Cumhuriyet kurmuş hangi halk kendi hâkimiyetini sevmemiştir diye soru sorarak isyan eden A. Hüseyinzâde yeniden Kaçar sorununu ve karakterini ele alır.

Kanaatimizce, A. Hüseyinzâde ilk kez, Kaçar karakterini tarihsel bir kişilik olarak değil, edebî bir imaj olarak yeniden canlandırarak bu fenomenin tarihsel, politik ve sosyo-psikolojik kökenlerini açıklığa kavuşturmuştur.

Tarihî geçmişi göz önünde bulundurarak, milli özgürlük fikirlerini siyasal koşulların gelişimine bağlayan A. Hüseyinzâde "*aşk duygusundan yoksun kalmış Ağa Muhammed Han'm⁹*" zulümlerini açıklamak için alegori imajdan- nergisten bahsetmesinden önce, Fuzûlî'nin "şair sözü yalandır!" ünlü kelimesine atıfta bulunarak, garip bir (ilginç) açıklama yapar. Bu fikirler doktor olmayan şairlerle (A. Hüseyinzâde'yle) ilgili değildir.

9 *Age*, s. 337.

Anlatı nergis imgesiyle yapılır, kan donduran bir tarih hanedanlık uğrunda mücadelede fiziksel işkencelere maruz bırakılan Ağa Muhammed Han'ın insanüstü bir zalime dönüşme süreci gözönünde bulundurulur.

Ağa Muhammed Han'ın korkunç varlığa dönüşmesinin öyküsü, Kirman'da çıkarttığı 7000 gözü bizzat kendisinin saydığı kaydedildikten sonra, Şuşa'da öldürülmesinin tasviriyle son bulur.

A. Hüseyinzâde'ye göre Ağa Muhammed Han, beraate ihtiyacı olan bir hükümdar değildir, Doğu hâkimiyet felsefesinin bir zorunluluğudur. Kaçar ne kadar korkunç ve zalimse, onu yetiştiren ortam da o kadar korkunçtur.

Eserde esas kahramanlardan biri olarak yer alan Ağa Muhammed Han Kaçar'ın konuşması, tarihsel kişiliğin hayalî konuşması tarzındadır. O, kendisini savunmaz, daha ziyade bir savcı gibi davranır.

Şeyh Fazlullah ve Keyumers, üzerine bindiği hayvanların ayakları altında inleyen binlerce kişi görmekteler. Burada Emeviler döneminden itibaren modern döneme kadar insanları fiziksel olarak sakat-hadim bırakan tüccarlar, yargıçlar, cerrahlar ve kuaförler vardır.

Suçun kurbanı olarak suçluya dönüşen zalim Ağa Muhammed Han Kaçar, Şeyh Fazlullah'ın "haremlerin iffetini ve onurunu korumak için" hadimlere gerek yok mudur diye sorduğunda, Kaçar ateş saçar: “Şüari-islama bu yakıştır mı? Ulemayı-İslam her zaman gözlerinin önünde yapılan bu kadar çirkin, menfur bir suça nasıl tahammül ediyorlar? Seslerini çıkarmıyorlar? Bu ana kadar içlerinden kimsenin protesto edildigi görülmemiştir.¹⁰”

Nitekim Hüseyinzâde, Kaçar'ın dili ile konuştuğunda onu savunmak, suçlamalarından aklamak amacı değil de “Doğu'nun hükümdarlarını ifşa etmek”¹¹ (1.438), bir zalimi yetiştiren baskıcı bir ortamı göstermekti.

Kaçar zulmünün formülü çok basittir. O, kendisi bile şöyle beyan eder: “Bu gözleri görmüyor musunuz. Ben intikam almak için bunlara mil çektirdim. Bu gözler benim yüzümdeki çirkinlikten müteneffir olarak bana düşman kesilmişler. Fakat çirkinliğin baysi kendileri idi.¹²”

Zulüm zulmü doğurur, çirkinlik çirkinliğe sebep olur. İntikam üzerine kurulmuş bir devlet ülkeyi yıkıma götürür.

10 *Age.*, s. 345.

11 *Age.*, s. 438.

12 *Age.*, s. 347.

A. Hüseyinzâde, bu eserinde tarihimizi değerlendirmeye alırken, kadın özgürlüğü, İran'da milletin gözü olan “Meclis-i Milli” ve “İttihat ve Terakki”nin faaliyeti, Mısır'da düzenlenecek İslam Kongresi, Amerika'da köleliğin kaldırılmasına rağmen, hala Afrika'da köleliğe yol açan güçlerin olması üzerine düşüncelerini belirtir. Amaç, herhangi bir tarihi şahsiyetin kişiliğini değil, onun yetiştiği ve yetiştirdiği kültürel ortamın analizini yapmaktır. Sadece içinde bulunduğu ortamı göz önünde bulundurduğumuzda, yazarın bu dönemi ne kadar objektif ve gerçekçi bir şekilde yansıtabildiğini söyleyebiliriz ki, bu konuda büyük bilim adamı Yaşar Garayev'den daha fazla şey söylemek imkansızdır. Garayev'e göre, *Siyâset u Furûset* kendine kadarki büyük sosyal ve tarihsel “seyahetnâme”lerin sanatkârlık deneyimlerini ve edebî özelliklerini bir araya getirir. Bu eser sadece klasik bir siyasal parodi, felsefi iftira, hiciv ve publisistik çalışma değildir, aynı zamanda kurmaca bir hayal gücü, bir belgesel sanatsal düşüncenin ürünü, felsefi bir nesir eseri, bir anlatıdır. Yakın ve Uzak Doğu'daki tüm İran ve Turan nesillerinin bu kitabı ders kitabı, itiraf, tövbe ve gayriresmi bir anayasa olarak okuması gerekiyor. Doğu'da modern ulusal-manevi ilerlemeye, insanlığa giden yol, bu eserin sayfalarından ve çizgilerinden geçer..¹³⁷

13 Yaşar Garayev, *Ali Bey'in İrsi ve Varisleri*, Bakü 1995, s. 12.

Kaynaklar

Ali Turan, Hüseyinzâde, “Doğu-Batı”, *Seçilmiş Eserleri*, Bakü 2007.

Garayev, Yaşar, *Ali Bey’in İrsi ve Vârisleri*, Bakü 1995.

Mirahmadov, Aziz, *Fikrin Kervanı*, Bakü 1984, s. 74.

Лессинг, Готхольд Эфраим, *Гамбургская драматургия*, 1936, s. xxx.

Мопассан, Ги де, Предисловие к роману, *Пьер и Жан*, “Литературные манифесты французских реалистов”, (1935), с. 133.

Müşfik, Mikail, *Seçilmiş Eserleri*, C I, Bakü 1973, s. 216.